

מדינה יהודית ודמוקרטיה והמחלוקות בתחום הביטחון הלאומי

פנינה שרביט ברוך וציפי ישראלי

ניתוח אסטרטגי של סוגיות הנוגעות לביטחון הלאומי של ישראל מחייב התבוננות אל האתגרים והמחלוקות הפנימיות בחברה הישראלית, במיוחד נוכח העובדה שכמחצית מהציבור מודאג מהאיומים הפנימיים¹ חברתיים יותר מאשר מהאיומים החיצוניים² ביטחוניים, או מודאג משני האיומים במידה שווה.³ ללכידות הפנימית יש חשיבות גם בהיותה רכיב של החוסן הלאומי, המשפיע על יכולת העמידה של החברה הישראלית במשברים. לפיכך יש קשר ישיר בין הביטחון הלאומי של המדינה להיבטים הנוגעים לזירה הפנימית. מעבר לכך, חלק ניכר מהמחלוקות המהותיות הקיימות בקרב הציבור הישראלי קשור לנושאים הנוגעים לביטחון הלאומי.

במאמר זה נעמוד על המחלוקות העיקריות בחברה הישראלית בתחום הביטחון הלאומי, ונתמקד בעמדות ביחס לנושאים אלה בקרב הציבור הישראלי היהודי (להלן – הציבור). לאחר מכן נצביע על הקשר ביניהן לבין תפיסות העולם השונות בקרב הציבור לגבי הערכים שבבסיס המדינה. לשם כך נדון במשמעות של הגדרת המדינה כ'יהודית ודמוקרטית', במקומם של ערכים ליברליים במסגרת הדמוקרטיה הישראלית, וכן בשאלה כיצד מאזנים בין הערכים המתחרים. בהקשר זה נתייחס להצעת 'חוק הלאום', שנבחנת בימים אלה בוועדה מיוחדת בכנסת. לאחר מכן נבחן כיצד משפיע הדיון הערכי על הניתוח של המחלוקות המרכזיות. נזכיר גם את הביקורת המוטחת בבית המשפט העליון, שמוצג כמקדם ערכים ליברליים על חשבון ערכים לאומיים. נסיים בבחינת המשמעויות ביחס לביטחון הלאומי ובהמלצות להמשך.

המחלוקות המהותיות בחברה הישראלית

באחד מנאומיו הבולטים של נשיא המדינה, ראובן ריבלין, הוא דיבר על "ארבעת השבטים" הקיימים בישראל, אשר מעצבים מחדש את הזהות הישראלית. לדבריו נוצרו במדינה ארבעה מגזרים, מעין "שבטים מרכזיים" שהשוני ביניהם מהותי: חילונים, דתיים-לאומיים, חרדים וערבים.² הנשיא התייחס אפוא להגדרת הזהות כגורם לפיצול בחברה הישראלית. במאמר זה נתייחס לדברים מנקודת מבט אחרת, המתמקדת בארבע המחלוקות המהותיות בחברה הישראלית לגבי תחומים מרכזיים הנוגעים לביטחון הלאומי, ולנושאים אקטואליים המדגימים כל אחת מהן.

מחלוקת לגבי הפתרון הראוי לסכסוך הישראלי-פלסטיני – המחלוקת המרכזית

ברמה המהותית נוגעת למימוש רעיון ארץ ישראל השלמה, לעומת קידום פתרון הכרוך בויתור על חלק מהשטח. דוגמאות לנושאים שהתעוררו בשנה האחרונה המשקפים מחלוקת זו הם, למשל, הדיונים סביב רעיון המדינה האחת; סוגיית פינוי מתיישבים ממבנים בלתי חוקיים, כפי שאירע בעמונה; והדיון סביב חוק ההסדרה, שנועד להכשיר בתים ויישובים שהוקמו על אדמה פרטית פלסטינית.

מחלוקת על היחס למיעוט הערבי – נובעת מהמתח הבסיסי הקיים בין האוכלוסייה

היהודית לערבית במדינה – מתח הנובע מעצם הגדרתה של המדינה כיהודית ומהרקע ההיסטורי להקמתה, תוך מאבק שטרם הסתיים עם מדינות ערב שהתנגדו ובחלקן עדיין מתנגדות לקיומה, וכן להתמשכות הסכסוך עם העם הפלסטיני. דוגמאות לנושאים אקטואליים המשקפים מחלוקת זו הם, למשל, הטיפול בבנייה בלתי חוקית במגזר הערבי והחיתוך שנוצר בנושא זה, והעיסוק המתמשך בסוגיית הנאמנות של אזרחי המדינה הערבים.

מחלוקת סביב האיזון הראוי בין צרכים ביטחוניים לזכויות אדם – נוגעת לאופן

שבו המדינה מטילה מגבלות על השימוש בכוח ועל נקיטת צעדים ביטחוניים בשל שיקולים של זכויות אדם. מחלוקת זו באה לידי ביטוי ביחס לאוכלוסיות שנתפסות כמאיימות על המדינה, לרבות האויב – על לוחמיו ואזרחיו; מסתננים ומהגרי עבודה, וכן מי שמותח ביקורת על מדינת ישראל בארץ ובעולם. דוגמאות מרכזיות לנושאים אקטואליים בהקשר זה הן, למשל, היחס למחבלים שאינם מהווים סכנה, אשר התחדד סביב פרשת אלאור אזריה – החייל שבינואר 2017 הורשע בהריגה משום שירה במחבל פצוע שנקבע שלא היווה סכנה; סוגיית הענישה הקיבוצית בעקבות אירועי טרור והיחס לארגונים כמו 'בצלם' ו'שוברים שתיקה'.

מחלוקת סביב מעמדה של הדת במדינה – מתמקדת בשאלות לגבי מקומה של

הדת בחיים הציבוריים במדינה והיקף ההתערבות של המדינה בנושא הדת. מדובר

במחלוקת המשליכה על כל דמותה של המדינה, אולם לענייננו, בהקשר של הביטחון הלאומי היא משתקפת בעיקר בממשק בין הדת וצה"ל. למשל, הוויכוח בין הרבנות הצבאית לחיל חינוך על המעורבות בגיבוש ערכי צה"ל והנחלתם לחיילים, מקומה של הסמכות הרבנית בצה"ל, ובפרט אל מול סמכות המפקד, והדיון על שילוב נשים בצה"ל. יש לציין כי קיימת חפיפה בין המחלוקות השונות. למשל, קיים קשר ברור בין עמדות בנושא הסכסוך הישראלי פלסטיני לעמדות בנושא המיעוט הערבי. עמדות אלו מושפעות גם מהגישה בנוגע למקומה של הדת, וזו משליכה על התפיסה לגבי האיון הראוי בין צרכים ביטחוניים וזכויות אדם וכיוצא בזה.

בחינת המחלוקות הללו מעלה כי למעשה כולן מושפעות במידה רבה מקיומן של תפיסות עולם שונות כלפי הערכים העומדים בבסיס המדינה, וביתר דיוק, לגבי האיון הראוי בין הערכים המתחרים המגולמים בהגדרתה של המדינה כיהודית ודמוקרטית. כדי לנתח סוגיה זו יוצגו תחילה מושגי היסוד בדיון על ערכי המדינה הבסיסיים.

ערכי המדינה הבסיסיים – מדינה יהודית / לאומית / דמוקרטית / ליברלית

מקובל לומר ששני הערכים המרכזיים שעליהם מושתתת מדינת ישראל הם היותה מדינה יהודית ומדינה דמוקרטית. מונחים אלו מעוררים שאלות לגבי משמעותם: לגבי המונח 'יהודית' – האם מדובר במונח הדתי או במונח הלאומי. אשר למונח 'דמוקרטית' – עולה השאלה מה הוא כולל – האם מדובר בדמוקרטיה במונח הצר ביותר של שלטון הרוב, או בדמוקרטיה "מהותית", הכוללת מרכיבים נוספים.

בישראל קיימת הסכמה שהרכיב של מדינה יהודית הוא בעיקרו לאומי. כלומר, הוא אינו משקף רעיון דתי של הקמת מדינה תיאוקרטית, אלא מתייחס בעיקר לרכיבים היהודיים ערכיים ולהיבט הלאומי של היהדות, בדומה ללאומים אחרים.³

אשר למרכיב הדמוקרטי, קיימת הסכמה בסיסית כי המשטר בישראל הוא דמוקרטי במובן זה שהוא מבטא את שלטון העם, הבוחר מדי כמה שנים את נבחריו. לעומת זאת, קיימות דעות שונות לגבי ההיקף של רכיבים נוספים המתבטאים ברעיון של משטר דמוקרטי, ובראשם עקרונות יסוד של שוויון וזכויות אזרח יסודיות, כולל חופש ביטוי והתאגדות, משטר רב-מפלגתי, עיתונות חופשית ומערכת של בתי משפט עצמאיים.⁴ עם הקמתה בחרה ישראל להיות דמוקרטיה. בחירה זו אינה מובנת מאליה, שכן מדובר היה במדינה צעירה ללא מסורת דמוקרטית, אשר הורכבה מקהילות של עולים בעלות מטענים ערכיים מגוונים, שלא כללו באופן טבעי מחויבות לאתוס הדמוקרטי. אימוץ התפיסה הדמוקרטית היה מהלך חשוב שסיפק מערכת ערכים יעילה ומלכדת

עבור חברה חדשה ומתהווה, שהתאפיינה – ועדיין מתאפיינת – בשסעים לאומיים, אתניים ומעמדיים.⁵

לאורך שנים ניכרה בישראל הסכמה באשר לרצון לקיים דמוקרטיה מהותית, ולא להסתפק בדמוקרטיה במובן הצר של שלטון הרוב. עמדה כזו נשמעת גם בקרב גורמים בצד הימני של המפה. כך, למשל, במאמר שכתבה שרת המשפטים, איילת שקד, בנושא המשילות בישראל, בהתייחסותה למרכיב הדמוקרטי של המדינה היא מדגישה, לצד הצורך לתת די כוח ומרחב פעולה בידי נבחרי הציבור, את החובה לפעול תוך פגיעה מזערית ככל האפשר בפרט, והתחשבות מרבית בחופש שלו לעצב את חייו כרצונו. כלומר, גם היא מכירה בכך שדמוקרטיה כוללת עקרונות שהם מעבר לשלטון הרוב בלבד.⁶ הדיון על טיבה והיקפה של הדמוקרטיה המהותית מתקשר לשאלת מקומם של ערכים ליברליים במסגרת זו. למרות שמדובר במושגים קשורים אין ביניהם חפיפה מוחלטת, אם כי גם אין גבולות ברורים בין מושגים אלה. אומנם אין מחלוקת על היותה של ישראל מדינה דמוקרטית, אך יש גישות שונות לשאלה אם המרכיב הדמוקרטי של ישראל כולל גם רכיב ליברלי, ובמילים אחרות – האם ישראל היא דמוקרטיה ליברלית. על מנת לבחון שאלה זו יש צורך להגדיר למה הכוונה במונח 'ליברליות'.

ליברליזם הוא מונח שיכול לכלול מנעד רחב של תפיסות, ואין לו הגדרה מוסכמת. לצורך מאמר זה נשתמש במונח 'ליברליות' כתפיסה המעמידה את האדם במרכז ומבקשת לכבד את זכויות וחירויות הפרט, להבטיח יישום של עקרון השוויון ומניעת האפליה, וכן מבקשת למנוע אפשרות של עריצות הרוב ודיכוי המיעוט על ידי השלטון הנבחר.

מיום הקמתה, לפחות במישור ההצהרתי, שאפה מדינת ישראל להיות ליברלית. במגילת העצמאות, ה"אני מאמין" של ישראל, נקבע במפורש שהמדינה החדשה תושתת "על יסודות החירות, הצדק והשלום" וכי יתקיימו בה "שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה, בלי הבדל דת, גזע ומין", וכן "חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות". אימוץ תפיסות ליברליות במדינה הוא כנראה אחד ההסברים לשגשוגה של המדינה על אף תנאי הפתיחה הקשים. בהקשר זה מעניין לציין כי יש קשר בין המודל הליברלי לבין מדד הפיתוח האנושי, כלומר שקלול של תוחלת החיים, ההשכלה ורמת ההכנסה במדינות. כך, שלושים המדינות בעלות מדד הפיתוח האנושי הגבוה ביותר הן כולן דמוקרטיות ליברליות.⁷

עם זאת, קיים בישראל מתח מובנה בין הערכים הלאומיים לליברליים. מעת הקמתה התמודדה ישראל עם אתגר מרכזי ביחס לערכים ליברליים, בשל העדיפות שניתנה במדינה ליהדות וליהודים על פני הערבים ומיעוטים אחרים,⁸ וכן בשל הרצון

לתת למדינה צביון דתי גם כשהמשמעות היא התערבות בחירות הפרט. למעשה, מדובר במקרה ייחודי של זהות בין לאום לדת, שכן לעיתים קרובות פגיעה במאפיינים דתיים של המדינה נתפסת כפגיעה בזהותה הלאומית כמדינתו של העם היהודי. גם המציאות הביטחונית המורכבת לאורך שנים תרמה למתחים בין ערכים אלה. השליטה של ישראל מאז 1967 בשטחי יהודה והשומרון ובתושבים הפלסטינים של שטחים אלה מוסיפה אף היא נדבך משמעותי למתח האמור.

במאמר מוסגר יצוין כי הדיון במקומם של ערכים ליברליים והיחס ביניהם לבין ערכים לאומיים תפס תאוצה בשנה האחרונה אף במדינות מערביות מחוץ לישראל. כך בארצות הברית, בחירתו של דונלד טראמפ לנשיאות והתבטאויותיו תוך כדי מערכת הבחירות ולאחריה הביאו לקדמת הבמה תפיסות אנטי-ליברליות, אשר נהוג היה לחשוב שהן משקפות עמדות של קומץ בלבד בחברה האמריקאית. גם באירופה החלו קולות אנטי-ליברליים להישמע ביתר שאת, בפרט בשאלת המהגרים ובצמוד לעלייה במסרים בעלי אופי לאומי, עד כדי לאומני. ביטוי מוחשי לכך ניתן לראות בתוצאות הבחירות בגרמניה שנערכו בחודש ספטמבר 2017, כאשר נכנסו לפרלמנט כ-80 חברי המפלגה הימנית הלאומנית. מגמות דומות מתרחשות גם במערכות הבחירות במדינות אחרות באירופה. קיימים ניתוחים רבים של התופעה, אשר בעיני מרביתם היא ריאקציה לרעיונות מוגזמים של גלובליזם.⁹ ראוי לציין, עם זאת, שהגורמים הדומיננטיים באירופה הם עדיין אלו שהשקפת עולמם מבוססת על ערכים ליברליים. שאלת האיזון בין מהותה היהודית והדמוקרטית של ישראל למקומם של שיקולים לאומיים וליברליים נמצאת במוקד הדיון על הצעת חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (להלן – הצעת חוק הלאום) הנבחנת בימים אלה בכנסת.¹⁰ הצעת חוק היסוד קובעת כ"עקרונות יסוד" כי מדינת ישראל היא הבית הלאומי של העם היהודי, וכי הזכות למימוש ההגדרה העצמית הלאומית במדינת ישראל ייחודית לעם היהודי.¹¹ היא מעגנת היבטים מעשיים המבטאים את היותה של ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, לרבות סמלי המדינה, שפתה, זכות השבות, קיבוץ גלויות, התיישבות יהודית והקשר עם התפוצות.¹² הרעיון שבבסיס החוק נוגע ישירות לנושא דיונו – עיגון הרכיבים הלאומיים של מדינת ישראל כמדינה יהודית בחוק יסוד, במטרה, כך על פי ההסבר להצעת החוק, להשוות את מעמדם למעמד הרכיבים הדמוקרטיים של המדינה, הזוכים לעיגון בחוקי היסוד הקיימים.¹³ כלומר, הצעת החוק יוצאת מנקודת הנחה כי במצב המשפטי הקיים בישראל, בפרט בהסתכלות על חוקי היסוד, לא קיים איזון – או קיים איזון שאינו ראוי – בין ערכי המדינה כמדינה יהודית לבין ערכיה כמדינה דמוקרטית, כאשר האחרונים זוכים למעמד משפטי עליון על הראשונים, ומטרת

הצעת החוק היא לתקן זאת ולהשוות את מעמד הערכים הלאומיים-היהודיים למעמד הערכים הדמוקרטיים. מנגד, מבקרי ההצעה גורסים כי הצעת החוק יוצרת דווקא עיוות בדמות יצירת אי-שוויון במעמד ערכי המדינה כיהודית וכדמוקרטית, על ידי העדפת הרכיבים הלאומיים-היהודיים על פני הרכיבים הדמוקרטיים.¹⁴

מעניין לציין שבעוד ההצעה המקורית קבעה כי מטרת חוק היסוד היא להגן על מעמדה של ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, כדי לעגן את ערכיה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, להצעה שהונחה על שולחן הוועדה המשותפת נוסף נוסח חלופי לדיון ביוזמת המפלגות החרדיות, שלפיו במקום המילים 'יהודית ודמוקרטית' ייאמר 'מדינה יהודית בעלת משטר דמוקרטי'. קבלת נוסח כזה תהווה סטייה ניכרת מהתפיסה של ישראל כדמוקרטיה מהותית, תוך הדגשת המרכיב הפורמלי בלבד של שיטת משטר דמוקרטי. המשמעות תהיה שינוי באופייה של המדינה והפיכתה למדינה יהודית, שאופייה הדמוקרטי מוגבל ומשני.

לצורך הניתוח במאמר זה ומבלי להיכנס לעובי הקורה של ההגדרות השונות של מדינה יהודית, לאומית, דמוקרטית וליברלית, ייבחנו להלן המחלוקות העיקריות והאופן שבו הן משקפות את הוויכוח המהותי באשר למקומם והיקפם של הערכים הדמוקרטיים/הליברליים במדינה, ולאיוון ביניהם לבין הערכים היהודיים/לאומיים.

המחלוקות בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני

הדיון על המחלוקת סביב הפתרון לסכסוך הישראלי-פלסטיני מתמקד בדרך כלל בהיבט הביטחוני. מבחינת רוב הציבור, השיקול המרכזי הוא שמדינת ישראל תתקיים כמדינה יהודית, תוך מתן מענה לצורכי הביטחון של אזרחיה. בהתאם, רוב הציבור מוכן לפשרות טריטוריאליות כל עוד הדבר לא יבוא על חשבון הביטחון.¹⁵ עם זאת, נוכח התפיסה הרווחת של חוסר אפשרות להתקדם בתהליך המדיני, שהתגברה מאוד בשנים האחרונות, התחזקו הקולות הגורסים כי תם עידן הרעיון של שתי המדינות. במקביל נשמעים רעיונות בדבר אימוץ מודל של מדינה אחת, שבמסגרתה הפלסטינים לא יזכו למדינה משלהם וימשיכו למעשה להיות תחת שליטה ישראלית עם אוטונומיה נרחבת, אך ללא מעמד אזרחי שווה לזה של אזרחי מדינת ישראל. יש גם מודלים אחרים של מדינה אחת שהם שוויוניים במהותם – כמו רעיון המדינה הדו-לאומית או מדינה כל אזרחיה, וכן אפשרויות נוספות. אנו לא נעסוק ברעיונות אלה, שהתמיכה בהם בקרב הציבור הישראלי כרגע זניחה. העלאת אפשרויות אלו מציבה על סדר היום ביתר שאת שאלות הנוגעות במישרין לאיוון בין הערכים הלאומיים לערכים הדמוקרטיים-ליברליים של המדינה.

הפתרון המוצע של מדינה אחת לא שוויונית, כפי שהוצג לעיל, מקדם את הערכים היהודיים-לאומיים של המדינה ומעניק לישראל את האפשרות להמשיך להתיישב בכל חלקי ארץ ישראל השלמה. יש בו גם לכאורה מענה לצרכים הביטחוניים, על אף החשש המתמיד מתסיסה פלסטינית, בפרט אם ניתן יהיה לנקוט צעדים קשים נגד תסיסה כזו וכן ל'בעיה הדמוגרפית' דרך ההגבלה על זכויות מלאות. הטיעון הנגדי לרעיון זה מבוסס בראש ובראשונה על כך שהוא מתנגש עם הערכים הדמוקרטיים-ליברליים. המשך שליטה בפלסטינים, ללא שום אופק או כוונה להגיע לסיומה, פוגע בזכויות ובחירויות של הפלסטינים החל מהזכות להגדרה עצמית, המשך בזכויות של חופש תנועה וכלה בזכויות נוספות, שעלולות להיפגע במידה שיהיה צורך לנקוט יד קשה נגד ניסיונות התקוממות. שליטה כזו לאורך זמן, ללא ניסיון מצידה של ישראל להפסיקה, מערערת את יכולתה של ישראל להמשיך להחזיק בערכים דמוקרטיים וליברליים.

זהו לב הוויכוח הערכי בין מצדדי הפתרון של שלמות הארץ למצדדי פתרון ההפרדה. במילים אחרות, לצד השיקולים הביטחוניים והמדיניים, הדומיננטיים בשיח, יש גם שיקול ערכי בבסיס הצורך של ישראל להתנתק מן הפלסטינים ולאפשר מדינה פלסטינית, או פתרון אחר שיאפשר מימוש מלא של זכויות הפלסטינים. שיקול זה בוחן את ההשלכות של הפתרונות החלופיים על מהותה הערכית של מדינת ישראל. ראוי להדגיש כי אין הכוונה שהשליטה הקיימת היום בשטחים כשלעצמה מונעת מהמדינה להיות דמוקרטית או ליברלית, שכן היא נתפסת כשליטה זמנית עד למציאת פתרון, וזה טרם נמצא. הדגש הוא על העמדה של ישראל לגבי הפתרון הרצוי מבחינתה, תוך התעלמות מהשאלה אם פתרון זה יהיה מקובל על הצד השני, ואם ניתן יהיה ליישמו. מעניין לציין כי בשיח הציבורי המתנהל בנושא לא מתחדד הוויכוח בין ערכים מתחרים. המסגור המקובל מציב צד אחד כ"אידיאולוגי", המתייחס לשלמות הארץ כאל אידיאל דתי ולאומי, ומולו צד המוגדר כמונע משיקולים של תועלתנות בלבד. השיקולים בעד חלוקת הארץ מוצגים כעניין ביטחוני ומדיני וכמיועדים לקדם אינטרסים של המדינה כלפי פנים וכלפי חוץ. ברגע שמובן כי קיים גם שיקול ערכי בעד החלוקה, המבוסס על הרצון לשמר את הערכים הדמוקרטיים-ליברליים של המדינה בטווח הארוך, מתברר כי מדובר בוויכוח בין ערכים מתחרים. הבהרה זו שומטת את הבסיס מהרטוריקה הקיימת שיש כאן צד "צודק" מול צד "חכם", צד שמתבקש לוותר על ערכיו היסודיים רק למען ה"נוחות" של צד אחר. למעשה, כל צד מבקש מהצד השני לוותר על ערכי יסוד שבהם הוא מאמין.

כדי לנהל דיון מהותי ומשמעותי, חשוב שהשיח המתנהל בנושאים אלה יתחיל בדיון על היעד המבוקש מבחינת מצבה של המדינה. הגדרת היעד תחדד את האופן שבו כל

צד רואה את הערכים שעליהם אמורה המדינה להתבסס. במסגרת זו יש להתייחס הן להיבט הטריטוריאלי – מעמד השטח, והן להיבט הפרסונלי – האוכלוסייה שחיה בשטח זה. היעד הרצוי מושפע מסולם הערכים של המשיב. בעלי תפיסת עולם לאומית, המדגישה את הזיקה החזקה לקרקע ואת הזכות הדתית והלאומית, יובילו לפתרונות אשר יגנו על ערכים אלו גם במחיר של פגיעה בזכויות של תושבי השטח הפלסטינים, בין אם במסגרת פתרון של הפרדה ובין אם באמצעות פתרון של מדינה אחת.¹⁶ בעלי תפיסת עולם ליברלית, שבמרכזה נמצא האדם וזכויותיו, יעדיפו לוותר על שליטה בשטח למרות הזיקות הדתיות והלאומיות אליו, על מנת למנוע המשך שליטה בלתי מוגבלת באנשים ללא מתן זכויות שוות. נכון שקשה ליישב בין גישות אלו, עם זאת, התייחסות למישור הערכי מאפשרת לקיים דיון עקרוני תוך בירור מעמיק של הסוגיה. מעבר לכך, דיון על היעד הסופי וכיצד הוא תואם את תפיסות העולם השונות בחברה הישראלית יאפשר להבין טוב יותר את החלופות שעומדות בפני ישראל, ולנקוט דרכי פעולה שמקדמות את השגת היעד הרצוי. השאלה כיצד מגיעים ליעד זה, שהיא היום השאלה המובילה בשיח בנושאים אלה, היא משנית. חשוב לדון בה, אך לא נכון למקד בה את כל הדיון. לכן, שאלות כמו – האם יש פרטנר פלסטיני, האם פשרה טריטוריאלית תקדם או תערער הביטחון, האם נכון לעשות פשרות טריטוריאליות במציאות אזורית לא יציבה – הן שאלות מסדר שני, שראוי לבררן רק לאחר שדנים ביעד שאליו מבקשים להגיע בסופו של דבר.

המחלוקת על היחס למיעוט הערבי בישראל

שאלת היחס לערבים בישראל היא נושא שבו מתחדד באופן מובהק המתח בין ערכים לאומיים וליברליים. יש הגורסים כי בעצם היותה של המדינה שייכת ליהודים ולא לכל אזרחיה נמנע ממנה להיות דמוקרטיה ליברלית בהגדרה.¹⁷ התפיסה הלאומית מדגישה את עובדת היותה של ישראל מדינה יהודית באופן שמוציא את אזרחיה הערבים אל מחוץ למחנה לפחות בהיבטים מסוימים. לכך מתווספת החשדנות כלפי הנאמנות של הערבים אזרחי ישראל למדינה, לאור הזדהותם כחלק מן העם הפלסטיני שעזמו ישראל נתונה בסכסוך.¹⁸ כל אירוע טרור שבו מעורבים ערבים אזרחי ישראל, במישרין או בעקיפין, תורם לחשדנות זו ולהתייחסות למיעוט הערבי כולו כאל סכנה ביטחונית אפשרית. חלק גדול מהציבור היהודי נוקט כלפי הערבים יחס של "כבדהו וחשדהו". יותר משליש מהציבור רואה בהם אויבים, ורק כרבע רואים בהם אזרחים שווים זכויות.¹⁹

הצעת חוק הלאום אינה כוללת התייחסות למיעוט הערבי ולזכויותיו. לעומת זאת, היא מציעה לבטל את מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית ולהגדירה כבעלת "מעמד מיוחד", שלדובריה "זכות נגישות לשונית לשירותי המדינה". ההצעה אף כוללת עיגון חוקתי לסמכות המדינה לאפשר לקבוצת בני דת או לאום מסוים לקיים התיישבות נפרדת הסגורה לבני לאום אחר, ואשר מכשירה אפליה בהקצאת קרקעות והקמת יישובים ליהודים בלבד. סעיפים אלה משקפים מגמה של העדפת ערכים לאומיים על פני ערכים ליברליים אף במישור של היחסים עם המיעוט הערבי.²⁰ מנגד, חסידי התפיסה הליברלית מבקשים לקדם את השוויון של בני המיעוט הערבי ולמנוע ככל האפשר אפליה לרעה על בסיס השתייכות אליו. יש אף הסבורים כי מעבר לכך, יש להעניק למיעוט הערבי בישראל זכויות קיבוציות שיבטיחו שימור וקידום של צרכי הקבוצה, כולל בתחום השפה, התרבות והדת.

התמודדות עם המחלוקת הנוגעת ליחס לערבים אזרחי ישראל מחייבת התייחסות גמישה למונחים של לאומיות וליברליות ומציאת איזון ביניהם. הפתרון אינו מחייב נטישת האופי של המדינה כמדינת הלאום של העם היהודי וויתור על חוק השבות או על סמלי המדינה, ולפיכך לא ייתן מענה מלא לערכים הליברליים. מצד שני, הדגשת הלאומיות היהודית אינה חייבת להיעשות באופן לעומתי כנגד הציבור הערבי, ונכון להתחשב ברגישויות של ציבור זה ולחפש פתרון מאוזן. ביטוי קולע לאיזון זה מופיע בדוח ועדת אור, הוועדה הממלכתית שהוקמה בעקבות אירועי אוקטובר 2000:

יש לחתור ולפעול כדי להבטיח חיים ביחד בשלום של יהודים וערבים בארץ הזאת... על האזרחים הערבים לזכור, כי ישראל מהווה את התגשמות כיסופיו של העם היהודי למדינה משלו, מדינה יחידה שבה היהודים הם הרוב, מדינה שקיבוץ הגלויות הוא אחד מעיקריה – וכי זו תמצית הוויית של המדינה בעבור אזרחיה היהודים. ... על הרוב היהודי לזכור, כי המדינה אינה רק יהודית אלא גם דמוקרטית, כי – כפי שנאמר לעיל – השוויון הוא אחד הנדבכים המרכזיים במבנה החוקתי של המדינה, וכי איסור ההפליה חל על כלל אזרחיה. עליו להבין, כי האירועים שהפכו את הערבים למיעוט במדינה היו בעבורם אסון לאומי, וכי השתלבותם במדינת ישראל היתה כרוכה מצידם בקרבנות כואבים. הרוב היהודי חייב לכבד את זהותם, את תרבותם ואת שפתם של האזרחים הערבים.²¹

המחלוקת על האיזון הראוי בין צורכי הביטחון לזכויות אדם

המחלוקת אשר לאיזון הראוי בין צורכי הביטחון לבין כיבוד זכויות אדם קשורה בטבורה לשאלת מקומם של ערכים ליברליים במדינה. מצדדי הגישה הליברלית מחזיקים בתפיסת עולם אוניברסלית, המתאפיינת בסובלנות לזרים ובדאגה לאדם באשר הוא. מכך נגזרת גישה המדגישה את כיבוד זכויות האדם גם במחיר של פגיעה מסוימת בביטחון, והמייחסת חשיבות לקיומם של חופש ביטוי וחירויות אחרות גם למי שיוצא נגד המדינה.

לעומת זאת, מצדדי התפיסה הלאומית נותנים משקל רב יותר להגנה על מי ששייך ללאום המשותף מאשר על מי שחיצוני לו. נכונות לוותר על זכויות או להסתכן על מנת להגן על זכויות של "מישהו מבחוץ" נתפסת כרעיון אידיאליסטי ומנותק מהמציאות, ששייך לאלטיות השוכנות במגדלי השן ובמגדלי היוקרה, הרחק מההמונים. בראייתם, מצדדי התפיסה הליברלית בעצם נלחמים על זכויות של "זרים" או חמור מכך – של "אויבים", על חשבונם של אזרחי המדינה. תופעה זו אינה ייחודית לישראל, כפי שניתן לראות מהדיון הציבורי שהתפתח בשנים האחרונות באירופה ובארצות הברית בסוגיית ההגירה, שהוא דומה במהותו גם לדיון בישראל בנוגע למסתננים/פליטים/מהגרי העבודה.

הפער בין תפיסות ליברליות לתפיסות לאומיות והטענה שתפיסות ליברליות מאומצות על ידי אליטות על חשבון השכבות החלשות בא לידי ביטוי, למשל, בדיון בטיפול במסתננים/מהגרי העבודה. פסק הדין בסוגיה זו²² ממחיש זאת. בית המשפט קבע כי לא ניתן לעצור מסתננים במעצר בלתי מוגבל בזמן, במטרה לאלץ אותם להסכים לגירוש. הפסיקה מגינה על הערך הבסיסי של זכותו של כל אדם לחירות. הקושי נובע מכך שאת מחיר ההגנה על זכויות המהגרים משלמים תושבי השכונות החלשות בארץ, בדרום תל-אביב ובמקומות אחרים. הפתרון המתבקש במקרה זה אינו בהכרח כרסום מוחלט בזכויות של מהגרי העבודה, שיש בו פגיעה בערכים הליברליים של המדינה, אלא דווקא במציאת מענה לתושבי השכונות הללו, למשל על ידי גיבוש תוכנית לפיזור מהגרי העבודה באופן שלא יכביד על שכונות מסוימות. השופט מלצר אף מתייחס לכך בשולי פסק הדין.²³

הפער בתפיסות העולם הללו בא לידי ביטוי גם בדיונים בשאלות של ערכי הלחימה. בעלי תפיסה ליברלית מדגישים את החשיבות של כיבוד ערכים כמו טוהר הנשק וצמצום הנזק הנגרם בעת לחימה לאוכלוסייה אזרחית שאינה מעורבת בלחימה. מנגד, נטען כי כדי לקדם ערכים לאומיים יש לתת עדיפות מוחלטת לביטחונם של אזרחי ישראל.

וחיילי צה"ל על פני הדאגה לאויב, בראש ובראשונה המחבל עצמו, אך גם בהתייחס לאוכלוסייה האזרחית.

הדוגמה הבולטת היא השיח הרחב שהתפתח סביב פרשת אלעזר אזריה. אומנם בסופו של דבר ההליך הפלילי עצמו התמקד בשאלה אם החייל חשב שהמחבל עדיין מסוכן, אך לענייננו מעניין דווקא השיח הציבורי סביב השאלה אם היה נכון או לא לפגוע במחבל, גם בהנחה שלא היווה סכנה, והדעות שהושמעו על כך שכל מחבל דינו מוות. הגורמים שקראו לריסון בהפעלת הכוח הוצגו כאליטות מנותקות, המעניקות עדיפות לזכויותיו של מחבל על פני זכויות החייל שמצא עצמו על ספסל הנאשמים. טענות ברוח זו הועלו גם נגד הרמטכ"ל וקצינים בכירים אחרים וגם נגד שר הביטחון לשעבר משה (בוגי) יעלון, אשר הדגישו כי צה"ל מחויב לשמור על ערכי הלחימה ועל טוהר הנשק. האמירות שלהם נתקלו בביקורת קשה והוצגו כהפקרה של החיילים. ביקורת זו התחברה לתפיסה שצמרת צה"ל משקפת תפיסות ליברליות על חשבונם של "החיילים הפשוטים". דוגמה מעניינת הממחישה תופעה זו ניתן לראות בכותרת מאמר בעיתון 'מקור ראשון': "חיילים ממאדים, קצינים מנוגה". כותב המאמר טוען כי יש חלוקה בין החיילים וקציני השטח לבין מעין צבא "אחר", שכולל קצינים בכירים שגם רוצים להיות "פילוסופיים ומחנכים". אלה, לדבריו, לא משדרים על אותו "גל עממי" שהצבא מורכב ממנו. הוא מסיים ואומר כי החברה הישראלית קצה בפער ההולך ונפער בין העם ולובשי המדים הזוטרים יחסית לבין הקצונה הבכירה והמנותקת.²⁴

תופעה דומה נצפתה בדיונים סביב סוגיות הנוגעות לצרכים ההומניטריים של האוכלוסייה הפלסטינית. כך בדיונים סביב התוכנית להרחבת קלקיליה, הפתרונו למשבר בעזה, נקיטת סנקציות קיבוציות בעקבות אירועי טרור ובכלל בכל הנוגע ליחס לאוכלוסייה האזרחית הפלסטינית. לעיתים קרובות, הדרג הצבאי הבכיר הוא הגורם המרסן שלוחץ להקל על האוכלוסייה הפלסטינית, מול התנגדות של הדרג הפוליטי. גם בפרשיות כגון אלה נשמעת לעיתים הטענה כי הדרג הצבאי הבכיר הוא חלק מהאליטות הישנות המקדמות ערכים ליברליים.

אשר להתנהלות תוך כדי לחימה, תפיסת עולם לאומית מצדיקה נקיטת צעדים קשים נגד גורמי טרור, כולל נגד הסביבה התומכת או המאפשרת טרור, וכן הפעלת כוח באופן מתיירני יותר, בעוד תפיסת עולם ליברלית מגבילה את חופש הפעולה. הביטוי המשקף הגבלה זו הוא של מדינה הנלחמת "עם יד אחת קשורה מאחורי הגב" בגורמים שאינם בוחלים באמצעים. עם זאת, ראוי לציין כי החלת ערכים ליברליים תוך כדי לחימה אין משמעה "התאבדות" של המדינה. לפיכך, אף אם מאמצים ערכים ליברליים, אין הכוונה שיש להטיל מגבלות המונעות מהמדינה לנקוט צעדים הנחוצים

להגנתה.²⁵ בסופו של דבר, אין מדובר בבחירה דיכוטומית בין הערכים השונים אלא במציאת האיזון הראוי בין ערכים לאומיים, המתבטאים במקרה זה במתן חופש פעולה מרבי לכוחות הביטחון, לבין ערכים ליברליים, המבקשים לצמצם את הנוקים של ההתנהלות הכוחנית ולהגביל אותה, מתוך הכרה בקיומן של זכויות אף לצד השני ללחימה ולאזרחי האויב.

המחלוקת סביב מעמדה של הדת במדינה

גם המחלוקת אשר למעמדה של הדת במדינה קשורה בטבורה לשאלת מקומם של ערכים ליברליים, והיחס ביניהם לבין ערכים דתיים ולאומיים. אף שרוב הציבור בישראל אינו דתי, היהדות טבועה עמוק בחברה הישראלית. כאמור, יש חפיפה היסטורית בין הדת היהודית ללאום היהודי. בישראל קיימת הסכמה נרחבת בקרב הרוב היהודי שהמדינה היא מדינה יהודית, דהיינו, מדינה שבזהותה הפוליטית קיים רכיב של זיקה קבועה ומחייבת לדת היהודית. בהתאם לכך עוצב מודל פוליטי שבו אין הפרדה בין הדת היהודית לבין המדינה. מודל זה אינו מתנגש כשלעצמו עם הדגם הדמוקרטי-ליברלי, אשר אינו מכתוב בהכרח הפרדה מוחלטת בין דת למדינה. לעומת זאת, העובדה כי יש בישראל תחומים המוכתבים על ידי הדת – למשל בענייני המעמד האישי, שם הסמכות נתונה לממסד הדתי – מתנגשת עם תפיסה דמוקרטית-ליברלית קלאסית, הכוללת במהותה זכות לחופש דת ולצידה זכות לחופש מהדת.²⁶

ברובד עמוק יותר קיים מתח מובנה בין "יהודיות", שבה יש עדיפות למי שהוא בן הדת היהודית, לבין "דמוקרטיזם" ו"ליברליזם", שהן שוויוניות בהגדרה.²⁷ מעבר לכך, בדת קיימים מרכיבים שמרניים שלא תמיד עולים בקנה אחד עם רעיונות של חירות מלאה לפרט. פער בין ערכים ליברליים להלכה היהודית בולט גם בכל הנוגע ליחס לנשים, לקהילת הלהט"בים ועוד.²⁸ יחד עם זאת, ניתן למצוא ביהדות גם רכיבים דמוקרטיים וליברליים כגון: שלטון ייצוגי ואימוץ כללי דמוקרטיה; השתתפות הקהילה בניהול פעילותה ובמוסדותיה; התייחסות עמוקה ורחבה לזכויות אדם ולכבוד האדם ועוד.²⁹ בשנים האחרונות עולות בשיח הציבורי בישראל שתי טענות מנוגדות לכאורה ביחס למקומה של הדת. מצד אחד, יש הטוענים להתרחבות השפעתו של המרכיב הדתי על המרחב הציבורי בישראל. מצד שני, יש המצביעים דווקא על מגמות של חילון הולך וגובר במרחב זה.³⁰ מעניין לציין כי מחקרי דעת קהל בישראל מצביעים על כך שהדת היא ההסבר המשמעותי ביותר ביחס לגישתו של אדם למכלול סוגיות פוליטיות-ביטחוניות, ובכלל זה לאיזון בין ערכים לאומיים לליברליים.

נראה כי המתח בין ההיבט הדתי לאימוץ ערכים ליברליים בא לידי ביטוי בתחום הביטחון הלאומי בעיקר בכל הנוגע לממשקים של החברה עם צה"ל.³¹ אחד הביטויים למתח זה הוא הוויכוח המתנהל בשנים האחרונות בין הרבנות הצבאית לחיל החינוך בדבר המעורבות בגיבוש ערכי צה"ל והנחלתם לחיילים. נשמעו טענות על כך שהרבנות הצבאית מנסה לחזק את התכנים הדתיים, למשל, דרך ענף 'תודעה יהודית',³² בעוד חיל חינוך נוקט גישה פלורליסטית הכוללת תכנים אוניברסליים יותר, תוך הדגשת מרכיב הישראליות ולא דווקא היהודיות. מעבר לכך נשמעה טענה כי ההשפעה של רבנים חורגת לעיתים מגדר הרבנות הצבאית, ובאה לידי ביטוי גם במעין "תחרות" המתקיימת לפעמים בין סמכות המפקד לסמכות של הרב ביחס לחיילים דתיים.³³

תחום בולט נוסף שבו מתח זה בא לידי ביטוי בשנים האחרונות נוגע לשירות נשים בצה"ל ולחינוך עם החיילים הדתיים. כך, מחשש לפגיעה ברגשות החיילים הדתיים מוטלות הגבלות שונות על נשים בצה"ל וחלקן אף מעוגנות בפקודות הצבא, כגון פקודת 'השירות המשותף' (שהחליפה את פקודת 'השילוב הראוי').³⁴ הפקודה מעניקה, למשל, לחיילים דתיים בשירות חובה אפשרות לבקש שלא להשתלב במסגרת שאינה מגדרית, או לא לעבור פעילות עם חיילות או לקבל הדרכה מחיילת שיש בה חשש למגע גופני, לייחוד או ללבוש חושפני. הוראה זו כשלעצמה אינה בלתי סבירה, ואולם היא עלולה להוביל להימנעות מהכנסת נשים לתפקידים ולמסגרות, על מנת שלא להרחיק משם חיילים דתיים בעלי רגישות לנושא. במקרה זה ניתן לראות כי מניעים דתיים והתחשבות ברגשות הציבור הדתי עלולים להתנגש באופן ישיר בזכויות הנשים ליחס מכבד ולשוויון מלא. נחוץ להקפיד על איזון בין הזכויות המתחרות, מבלי לתת עדיפות מוחלטת לזכויות של אחד הצדדים על חשבון הצד השני, ותוך ניסיון מתמיד לצמצם את ההגבלות הנוגעות לנשים, ולא לאפשר הרחבתן מעבר להכרחי ביותר.

עם זאת, לצד הקצנה דתית בחברה הדתית קיימים גם זרמים שונים שמגלים תפיסות מורכבות יותר מאשר בעבר, בניסיון ליישב את הסתירות הקיימות בתוך הדת ביחס לתפיסות ליברליות. אומנם, בשיח הציבורי הקולות הליברליים נשמעים פחות לעומת הקולות השמרניים, והם אף נתקלים בהתנגדויות מבית, אך נראה כי מדובר בתהליך הדרגתי ומשמעותי. אחת התופעות הממחישות את ההתפתחויות בחברה הדתית היא העלייה הנרחבת בהיקפי הגיוס של בנות דתיות לצה"ל. כך עלה מספר הנשים הדתיות בצה"ל ב־250 אחוזים במשך שש שנים, ונכון ל־2017 כ־30 אחוזים מהצעירות הדתיות בשנתון מתגייסות. יתרה מזאת, אם בעבר רובן הגיעו מחוגים ליברליים ובחרו בעיקר בתפקידים בחיל חינוך, הרי כיום הן מגיעות מכל גוני הקשת של הציונות הדתית ומשתלבות בתפקידים מגוונים. התופעה הולכת ומתרחבת למרות

לחצי נגד שמפעילים הרבנים.³⁵ וישנם אף רבנים המתירים את הגיוס.³⁶ קמפיין קולני נגדי³⁷ ממחיש במידה רבה את עוצמת החששות ומוכיח את התבססות התופעה. גם לגבי המחלוקת בהיבט הדתי, יש להימנע ממסגור הדיון כמתנהל בין אלה המחזיקים בעמדות ערכיות לבין גורמים שמבקשים לפגוע בערכים אלה מטעמי נוחות. גם כאן, שני הצדדים מחזיקים בעמדות ערכיות.³⁸ כך למשל, אימוץ מדיניות הפוגעת בשוויון בנשים בשם הגנה על ערכים דתיים מתעלמת מכך שהיא גוררת פגיעה בערכים ליברליים של שוויון בסיסי בין נשים וגברים. האיזון צריך להיעשות מהיבט של שוויון בסיסי בין ערכים אלה, ולא כשנקודת המוצא היא העדפה של אחד מהם. המפתח לאיזון הראוי הוא אפוא בהתחשבות הדדית בעולם הערכים והאמונות של כל צד.

הדיון על מעמדו של בית המשפט העליון

מן האמור עד כה עולה כי המחלוקת המהותיות הקיימות במדינה בתחום הביטחון הלאומי נובעות מתפיסות עולם שונות לגבי האיזון הראוי בין ערכים יהודיים ולאומיים לבין ערכים דמוקרטיים וליברליים. המחלוקת הללו מתקשרות לוויכוח משלים המתנהל לגבי מקומם ומעמדם של שחקנים שונים בזירה הציבורית, הנתפסים כבעלי תפקיד בקידום ובשימור הערכים הליברליים, ובראשם המערכת המשפטית, שתידון בהמשך והתקשורת (שהדיון בה חורג מגדרו של מאמר זה).

ויכוח זה בא לידי ביטוי בולט בשנה האחרונה בדיון הסוער סביב תפקידו ומעמדו של בית המשפט העליון. בבית המשפט מוטחת ביקורת קשה על כך שהוא מגן על ערכים ליברליים המשקפים את תפיסת עולמו באופן המטרפד את היישום של מדיניות הממשלה, שמבקשת לקדם ערכים לאומיים. הדברים נאמרו באופן ברור במיוחד מפי השר יריב לוין: "לכל מי שהיה ספק, הובהר שוב ששופטי העליון מביאים לתוך אולם המשפט אג'נדה אישית פוליטית שמאלית, דבר שבא לידי ביטוי בפסיקותיהם הפוגעות באופן חוזר ונשנה במתיישבים ובמפעל ההתיישבות".³⁹ הכרסום במעמדו של בית המשפט העליון בא לידי ביטוי גם בסקרים המצביעים על ירידה דרמטית ברמת אמון הציבור בו. כך למשל, בשנת 2000 זכה בית המשפט לרמת אמון מעל 80 אחוזים (בדומה לצה"ל), כאשר השנה ירד האמון לרמה של 56 אחוזים.⁴⁰

כפועל יוצא של תפיסה זו של בית המשפט העליון ניתן לראות שני סוגים עיקריים של מהלכים. ראשית, ניסיונות להטיל הגבלות על סמכותו של בית המשפט לבטל חקיקה ולהתערב בהחלטות מדיניות; שנית, ניסיונות להשפיע על הרכב השופטים ולהכניס לבית המשפט שופטים בעלי השקפות עולם שמרניות ולאומיות. לענייננו, די אם נציין כי נושא זה הוא המחשה נוספת למאבק בין הערכים הלאומיים והליברליים

המתנהל במדינה, הכולל מאבק משנה נגד גורמים הנתפסים כמקדמים את הערכים הליברליים על חשבון הערכים הלאומיים.

החשש העיקרי מהכיוון שאליו הולך הדיון הציבורי בנושא זה הוא שהביקורת הציבורית על בית המשפט העליון, מוצדקת ככל שתהיה, תוביל לתוצאות השומטות את היכולת לקיים מנגנונים של איזונים ובלמים ושל פיקוח חיצוני על שלטון, שהם רכיבים חיוניים בשמירה על כל ממשל דמוקרטי. חשש זה בא לידי ביטוי בנאום שנשא הנשיא ריבלין בפתח מושב החורף של הכנסת ב־23 באוקטובר 2017. בנאומו הזהיר ריבלין מפני הניסיון המתמשך להחליש את שומרי הסף של הדמוקרטיה הישראלית, ובכלל זה את בית המשפט העליון.

אובדן בית המשפט העליון כשומר הסף של הדמוקרטיה הישראלית מסוכן מאוד לעתידה של מדינת ישראל. דמוקרטיה במהותה מבוססת על רעיון של הפרדת רשויות ועל איזונים ובלמים, שמטרתם להבטיח כי שלטון הרוב לא יוביל לערעור היסודות הדמוקרטיים. רעיון זה גלום במושג 'דמוקרטיה מתגוננת', והדוגמה הקיצונית של חשיבותו היא כמובן המשטר הנאצי, שנבחר באורח דמוקרטי. בעת הנוכחית ניתן לראות את המהלכים המבוצעים על ידי הנשיא ארדואן בטורקיה כהמחשה נוספת לאפשרות ששלטון שנבחר באופן דמוקרטי ימוטט את שומרי הסף, ולאחר מכן יפגע, באין מי שיעצור אותו, ביסודות הדמוקרטיים של המדינה.

לאור זאת, אומנם ראוי ומוצדק לקיים דיון בהיקף הנכון של הביקורת השיפוטית, ולגיטימי לחלוק על חלק מפסיקות בית המשפט, אולם חיוני להבטיח שהדיון לא יוביל לערעור על עצם סמכותו של בית המשפט ועל עצם קיומה של הביקורת השיפוטית. דברים ברוח זו נאמרו בבירור בנאומו של הנשיא שהוזכר לעיל: "תהום מונחת בין הניסיון האחראי והאמיץ להגדיר לאחר שנים את הפריצה ביחסים שבין הרשות המחוקקת לשופטת, לתחום את הביקורת השיפוטית, לשאול שאלות על מנגנון המינויים, לחתור להרכב שופטים מגוון ומייצג יותר, לבין הניסיון להלך אימים על בית המשפט, להחליש אותו כמוסד ולהזמין בפועל את הציבור לערער על סמכותו ועל הכרעותיו".⁴¹

משמעויות והמלצות

החברה הישראלית מפוצלת ומשוסעת על ידי מחלוקות מהותיות. חברה הטרוגנית כשלעצמה מהווה נכס למדינת ישראל. מצד שני, גישור על המחלוקות הוא בין היתר אינטרס ביטחוני, שכן חברה מפוררת ומקוטבת משליכה על החוסן הלאומי ועל היכולת להתמודד עם אתגרים ביטחוניים. המחלוקות המרכזיות בתחום הביטחון הלאומי מושתתות במידה רבה על ויכוח עקרוני בקרב הציבור הישראלי בדבר האזון הראוי

בין הערכים הלאומיים והדתיים לערכים הדמוקרטיים והליברליים. הבנת המרכזיות של השיקול הערכי במחלוקות העיקריות יכולה לאפשר קיום דיון ציבורי רציני ומאוזן יותר במחלוקות הללו.

מהניתוח עולה כי הפערים בין תפיסות העולם הם גדולים, וספק אם ניתן להגיע לחזון משותף המקובל על כלל הציבור. עם זאת, טשטוש הדיון הערכי אינו תורם בהכרח לגישור על הפערים. כדי לקיים דיון חשוב וערכי נחוץ דווקא לחדד את תפיסות העולם השונות, ולהתייחס במפורש לערכים השונים המנחים חלקים שונים בציבור. כדי שיהיה סיכוי לגשר בין המחלוקות והפערים נדרש שכל הצדדים יסכימו כהנחת מוצא שהעמדות השונות מבוססות על תפיסות ערכיות לגיטימיות. קולות המייחסים רק לצד אחד שיקולים "ערכיים" ואשר שוללים מניה וביה את סולם הערכים של קבוצות אחרות מונעים אפשרות לשיח מעמיק, שיאפשר גישור בין בעלי הדעות השונות. לפיכך, כדאי להימנע מהתייחסות מתנשאת של שני הצדדים אלה לאלה. אין הכוונה כי יש להסכין עם עמדות השייכות לקצוות של כל אחת מהקבוצות, קרי, עמדות שהן באופן מובהק גזעניות, אנטי-ציוניות או אנטי-דתיות. עם זאת, קיים מנעד רחב של תפיסות עולם לאומיות וליברליות שהן לגיטימיות, ואשר הדגש צריך להיות על האיזון ביניהן. מעבר לכך, נראה כי הצדדים המייצגים עמדות שמבוססות על תפיסות עולם ליברליות פחות מתייחסים בעצמם לעמדותיהם כערכיות, או בוחרים לערפל את המישור הערכי של הדיון. לפיכך, פעמים רבות, בעיקר בדיון על הפתרון הראוי לסכסוך הישראלי-פלסטיני, הדיון ממוסגר כדיון בין צד המונחה על ידי ערכים לצד המונחה על ידי שיקולים תועלתניים. מסגור זה אינו מאפשר ליבון של המחלוקות מנקודת מוצא של שוויון בין בעלי הדעות השונות.

בנקודת הזמן הנוכחית נראה שהערכים הלאומיים זוכים לתמיכה רחבה יותר, עד כדי היסחפות של ההנהגה הפוליטית והציבור הרחב בישראל אל עבר תוצאה העלולה להוביל לשלילת האופי הליברלי של המדינה. הציבור התומך בתפיסות לאומיות מתבטא באופן קולני ונחרץ. הפוליטיקאים, אשר מזהים מגמה זו, מביעים בהתאם עמדות אנטי-ליברליות בעצמם וכך מזינים, מעצימים ומקצינים את התפיסות הללו בציבור. המהלכים הללו נעשים בלי שמתקיים דיון מהותי במשמעות של הוויתור על ערכים ליברליים עבור המדינה. יתרה מזאת, נדמה כי גורמים מתונים יותר בדרג הפוליטי ובציבוריות הישראלית מתחמקים מהצגת עצמם כמקדמים ערכים ליברליים, ובכך אף הם תורמים לתפיסה כי אכן מדובר בערכים העומדים בסתירה עם האינטרס הלאומי. הוויתור על ערכים ליברליים והכרסום בערכים הדמוקרטיים של המדינה הוא מהלך מדאיג, בהיותו סטייה מהחזון שעל פיו עוצבה המדינה, כפי שבא לידי ביטוי

במגילת העצמאות. מדינה לא ליברלית או מדינה לא דמוקרטית תהיה בעיני רבים מותו של הרעיון הציוני, לא פחות מאשר מדינה לא יהודית. ההשלכות של מציאות כזו על הרכב החברה הישראלית ועל אופייה הן משמעותיות.

לוויתור על ערכים ליברליים יש גם השלכות על הביטחון הלאומי ברמה התועלתנית. ראשית, יכולה להיות לו השלכה מזיקה על יחסי החוץ של מדינת ישראל, על הברית האסטרטגית שיש לה עם ארצות הברית ועל שיתוף הפעולה הקיים עם מדינות מערביות אחרות.⁴² קיומם של ערכים משותפים בין מדינות אלו, ובראשן ארצות הברית לבין ישראל, הוא אחד מאבני היסוד של יחסיהן עם ישראל. ערכים ליברליים מהווים רכיב מרכזי בזהות של ארצות הברית⁴³ ושל רוב מדינות המערב. פגיעה ביחסים בין ישראל לארצות הברית עלולה לגרום ברבות הימים אובדן של הברית האסטרטגית הזו. שנית, ערכים ליברליים הם גם מרכזיים בתפיסת העולם של מרבית יהדות התפוצות, ובפרט של הקהילות החשובות בארצות הברית, ותמיכתן בישראל עלולה להישחק במידה ניכרת אם ישראל תצטייר כמדינה שנטשה עולם ערכים זה.

מצד שני, הוויתור על ערכים לאומיים מסוכן אף הוא למדינה, מאחר שהם הגורם שיוצר את החיבור ההיסטורי של העם היהודי אליה. חיבור זה תורם לקיומם של סולידריות פנימית, אכפתיות ורצון לאחדות. מעבר לכך, נכונות לוותר על אינטרסים אישיים למען קידום האינטרס הלאומי מתבססת על ערכים לאומיים. נכונות זו חשובה במיוחד במדינה המתמודדת באופן קבוע עם איומים חיצוניים רציניים – מציאות המחייבת קיומו של צבא חזק, המתבסס על חיילים המוכנים להקריב את חייהם למען המדינה.

נקודה חשובה נוספת היא כי ויתור מוחלט על ערכים לאומיים או על ערכים דמוקרטיים-ליברליים במדינה, תוך העדפה מוחלטת של הערכים המתחרים, עלול להוביל לכך שחלקים מן הציבור לא יוכלו לחיות במסגרת מדינה כזו, עקב ההתנגשות המובנית עם תפיסות עולמם. הדבר עלול להוביל לעזיבת הארץ על ידי מי שיחוש כי המדינה איבדה את משמעותה עבורו. מעבר להשלכות מבחינה דמוגרפית, הדבר עלול לגרום לעזיבה של מוקדי כוח בחברה, בין אם בתחום הרוחני ובין אם בתחום התרבותי או העסקי. התפתחות כזו עלולה לדרדר את המדינה ולפגוע בסופו של דבר גם בביטחון הלאומי, המבוסס בין היתר על העליונות הטכנולוגית של ישראל, על קיומה של כלכלה יציבה ועל חברה חזקה ומלוכדת.

המסקנה היא שיש הכרח לשמר הן את הערכים הלאומיים ואת אופייה של המדינה כמדינת הלאום של העם היהודי, והן את הערכים הדמוקרטיים והליברליים. הנקודה

המרכזית היא שאין מדובר בבחירה דיכוטומית בין ערכים מנוגדים. ראוי שהניתוח והדיון יתמקדו באיזון בין הערכים השונים, מבלי לשלול אף אחד מהם באופן מוחלט. הדרג הפוליטי ממלא תפקיד מרכזי באפשרות לקיים דיון ערכי מעמיק, שמטרתו גישור בין הפערים והמחלוקות. לאור מרכזיותו הוא גם יכול להיות גורם המעמיק את המחלוקות והפערים, כפי שקורה לעיתים קרובות הלכה למעשה. מהנהגה אחראית מצופה כי לא תקריב את ערכיה של המדינה, הלאומיים והדמוקרטיים, למען הישגים פוליטיים. בפרט, שינויים המכרסמים בעקרונות הדמוקרטיים ואשר פוגעים בכוחם של שומרי הסף של הדמוקרטיה עלולים להיות בלתי הפיכים, שכן לכל שלטון עתידי יהיה תמריץ קטן מאוד להטיל על עצמו מחדש הגבלות שהוסרו בעבר.

במסגרת דיונים העוסקים בתחום הביטחוני והמדיני המתמקדים בזירה החיצונית, ברור כי יש לקיים דיון עקרוני שבו מזהים את היעדים האסטרטגיים של הצדדים השונים, וממנו גוזרים את הצעדים במישור הטקטי. סוג כזה של ניתוח נחוץ גם כאשר בוחנים את הוויכוחים הקיימים במישור הפנימי. כיום נראה שהדיון במישור זה מתנהל ברמה הטקטית בלבד. הבנת הערכים המנחים את כל הצדדים המעורבים יכולה להוביל להבנה אסטרטגית טובה יותר של המציאות ולאפשר מציאת איזון מתאים יותר, המנסה לגשר בין המחלוקות השונות בחברה הישראלית.

הערות

- 1 ראו למשל, מדד הביטחון הלאומי של המכון למחקרי ביטחון לאומי 2016–2017, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4911109,00.html>
- 2 דברי הנשיא בכנס הרצליה, יוני 2015, http://www.president.gov.il/ThePresident/Speeches/Pages/speech_140616_01.aspx
- 3 המונח 'לאומיות' הוא מונח מורכב, לא ניכנס לניתוח מעמיק שלו במאמר זה.
- 4 רות גביון ופניה עוז-זלצברגר, "ישראל כמדינה לאומית וליברלית", **משפט ואדם – משפט ועסקים**, כרך יד, ספטמבר 2012, עמ' 299–300.
- 5 ראו למשל, דן כספי, "עמודי התווך של הדמוקרטיה הישראלית", בתוך: דן כספי (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים, 1997, עמ' 9–26.
- 6 איילת שקד, "מסילות אל המשילות", **השילוח**, גיליון 1, אוקטובר 2016, עמ' 54. ראו גם: גביון עוז-זלצברגר, ה"ש 4 לעיל.
- 7 ראו: United Nations Development Programme, *Overview: Human Development Report 2016*, UNDP (2016), pp. 22, http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_EN_Overview_Web.pdf
- 8 ראו למשל: סמי סמוחה, "השלכות המעבר לשלום על החברה הישראלית", בתוך: מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון, סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, אוניברסיטת חיפה ופרדס, חיפה, 2003, עמ' 455–488.
- 9 ראו לדוגמה: Jeff D. Colgan and Robert O. Keohane, "The Liberal Order Is Rigged: Fix It Now or Watch It Wither", *Foreign Affairs*, Vol. 96, no. 3 (May/June, 2017),

- <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2017-04-17/liberal-order-rigged>
- 10 מדובר בהצעת חוק שיום חבר הכנסת אבי דיכטר, ואשר לאחר אישורה בוועדת השרים לחקיקה וכן בקריאה טרומית במליאת הכנסת, מצויה כיום בטיפולה של ועדה משותפת לוועדת הכנסת ולוועדת החוקה, חוק ומשפט, שהוקמה במיוחד לעניין זה, ואשר דנה בנוסח הצעת החוק לשם הכנתה לקריאה ראשונה במליאת הכנסת. הנוסח שאושר והונח לדיון בוועדה המשותפת כולל מספר שינויים מן הנוסח המקורי שיום דיכטר, שהם תוצאה של משא ומתן בין גורמי הקואליציה. לנוסח הצעת חוק היסוד: מאגר החקיקה הלאומי – הצעות חוק, הצעת חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, אתר הכנסת <http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=565913> לזכויות האזרח בישראל, "חוק הלאום", עודכן לאחרונה: 18 בספטמבר 2017, <http://www.acri.org.il/he/33369> (כאן ניתן למצוא את הנוסח החלופי של הצעת חוק היסוד, שהונח לדיון בפני הוועדה המשותפת); מתי טוכפלד, "חוק הלאום החדש: ישראל – מדינה יהודית בעלת משטר דמוקרטי", **ישראל היום**, 7 ביולי 2017, <http://www.israelhayom.co.il/article/488765>.
- 11 סעיף 1 להצעת חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי.
- 12 דברי ההסבר להצעת חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי.
- 13 שם.
- 14 ראו: מרדכי קרמניצר ועמיר פוקס, "הצעת חוק יסוד: מדינת ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 4 במאי 2017, סעיפים 1-3 (חוות דעת שהוגשה לחברי ועדת השרים לענייני חקיקה), <https://goo.gl/v5UEkz>. כן ראו: דבי גילד-חיו ודן יקיר, "הצעת חוק יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי (פ/20/1989 נוסח מעודכן)", האגודה לזכויות האזרח בישראל, 12 בספטמבר 2017 (עמדה שהוגשה ליו"ר הוועדה המיוחדת להצעת החוק), סעיף 4, <https://www.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2017/09/hqo-haleom-120917.pdf>.
- 15 ראו למשל: מדד הביטחון הלאומי – סקרי דעת קהל של המכון למחקרי ביטחון לאומי 2015-2017; יהודה בן-מאיר ואולנה בגנו-מולדבסקי, **קולו של העם: דעת קהל בישראל בסוגיות הביטחון הלאומי**, מזכר 130, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב, דצמבר 2013.
- 16 ראו לדוגמה: בצלאל סמוטריץ', "תוכנית ההכרעה: המפתח לשלום נמצא בימין", **השילוח**, גיליון 6, ספטמבר 2017, עמ' 87-86, 92-94.
- 17 ראו למשל: סמי סמוחה, "השלכות המעבר לשלום על החברה הישראלית".
- 18 גד ברזילי, "התרבות הפוליטית והמשפטית בישראל", בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2003, עמ' 707-821.
- 19 יהודה בן-מאיר ואולנה בגנו-מולדבסקי, **קולו של העם**.
- 20 לניתוח סעיפים אלה ראו: קרמניצר ופוקס, ה"ש 14 לעיל, סעיפים 5-10; גילד-חיו ויקיר, ה"ש 14 לעיל, סעיפים 5-7.
- 21 **ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000**: דין וחשבון, אוגוסט 2003, שער שיש, סעיפים 41-42, http://elyon1.court.gov.il/heb/veadot/or/inside_index.htm
- 22 ע"מ 8101/15 **אלמסגד גריוסוס צגטה נ' שר הפנים** (28.8.2017), <http://elyon1.court.gov.il/files/15/010/081/c29/15081010.c29.htm>
- 23 שם, סעיפים 5-6 לפסק דינו של השופט מלצר.
- 24 אריאל שנבל, "חיילים ממאדים, קצינים מנגה", **מקור ראשון**, 4 באוגוסט 2017, עמ' 16.
- 25 **אסטרטגיית צה"ל**, אוגוסט 2015, ראו כאן: <https://goo.gl/MMHG7G>; פנינה שרביט ברוך, "מרכיב הלגיטימציה ב'אסטרטגיית צה"ל"', בתוך: מאיר אלרן, גבי סיבוני וקובי מיכאל (עורכים),

- 25 **"אסטרטגיית צה"ל" בראי הביטחון הלאומי**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב, 2016, עמ' 157.
- 26 בני נויברגר, **הדמוקרטיה הישראלית**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1998.
- 27 גביון ועוז-זלצברגר, ה"ש 4 לעיל, עמ' 310.
- 28 זו אחת הסיבות לביקורת סביב הסעיף בנוסח החלופי המוצע של הצעת חוק הלאום, שמוסיף את המשפט העברי כמקור משפטי שלאורו יכריע בית המשפט במקרה של לקונה (חלל משפטי). תוספת זו מהווה שינוי של הכלל הקבוע לעניין זה בחוק יסודות המשפט, תש"ס-1980, המפנה במקרה של לקונה לעקרונות "החירות, הצדק, היושר, והשלום של מורשת ישראל" בלבד.
- 29 במאמרה "מסילות אל המשילות", מציינת איילת שקד כי המסורות הדמוקרטיות שהתפתחו בעת החדשה התבססו למעשה על היהדות. זאת, כאחד הטיעונים התומכים בעמדה שאין סתירה בין מדינה 'יהודית' ל"דמוקרטיה". ראו: שקד, ה"ש 6 לעיל, עמ' 51-52.
- 30 כך למשל, יש המצביעים על כך שיותר מקומות בילוי פתוחים בשבת, וכי יותר מסעדות לא כשרות פועלות במרחב הציבורי. בקרב חוגים דתיים אף נשמעת טענה על כך שהלכה למעשה הזהות היהודית של מדינת ישראל הולכת ונחלשת. ראו למשל: יאיר שלג, "פולמוס ההדתה – כצקתה?", **מקור ראשון**, 27 בספטמבר 2017, <https://goo.gl/KAdVAe>.
- 31 תחום נוסף הוא גיוס חרדים לצה"ל. מאחר שמדובר בתחום מורכב, לא נעסוק בו במסגרת מאמר זה.
- 32 ענף זה עבר לאחרונה מסמכות הרבנות הצבאית לסמכות ראש אב"א. כרגע עומד בראשו איש הרבנות הצבאית.
- 33 יש הטוענים להתערבות של רבנים בנעשה בצבא, ובייחוד ביחס לפעילות מבצעית, מה שמעמיד את החייל הדתי לעיתים במתח בין שתי מערכות תובעניות שהוא מחויב להן – דת וצבא. ראו פירוש למשל: ראובן גל (עורך), **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**, מודן, תל-אביב, 2012.
- 34 פקודת השירות המשותף, <https://goo.gl/akn7f3>.
- 35 עמוס הראל, "איום הסייבר הפנימי", **הארץ**, 4 באוקטובר 2017, עמ' 3.
- 36 באחרונה אף יצא ספר ההדרכה: **שלום בחילך – הלכות והליכות לחיילת הדתית** שנכתב על ידי אלי רייף, רב במכינה הקדם-צבאית לבנות. התופעה מתחברת למגמת פריחה כללית של הזרם הפמיניסטי-דתי. ראו: חן ארצי-סרור, "אשת חייל מי תקרא", **ידיעות אחרונות**, המוסף לשבת, 8 בספטמבר 2017, עמ' 22-23.
- 37 ראו לדוגמה: קובי נחשוני, "הרב הראשי: 'גיוס בנות? רק כדי לבשל ולכבס'", **Ynet**, 11 בדצמבר 2016, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4891067,00.html>; קובי נחשוני ויואב זיתון, "ליברמן נגד נאום ה'לא חמות' של הרב: 'נשקול מעמדו'", **Ynet**, 7 במארס 2017, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4932200,00.html>.
- 38 יובל נח הררי, "האמת החילונית", **ידיעות אחרונות**, 31 באוגוסט 2017, <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5010322,00.html>.
- 39 ראו: יאיר אלטמן, "שקד: 'מערכת המשפט היא חלק מההתיישבות'", **ישראל היום**, 26 בספטמבר 2017, <http://www.israelhayom.co.il/article/506269>; דברי השר לוי נאמרו בתגובה להחלטת נשיאת בית המשפט העליון שלא לשלוח נציג לאירוע לציון יובל להתיישבות ביהודה ושומרון.
- 40 יש לציון שבקרב מצביעי הימין, אחוז נותני האמון נמוך מאשר בקרב מצביעי השמאל. ראו: תמר הרמן ועמיתים, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2016, <https://www.idi.org.il/media/7799/democracy-index-2016.pdf>.
- 41 נאום הנשיא ריבלין, אוקטובר 2017, <https://www.haaretz.co.il/st/inter/Hheb/images/rivlin.pdf>.

- 42 חשיבותו של מרכיב זה לביטחון הלאומי מתבטאת במסמך אסטרטגיית צה"ל, ה"ש 26 לעיל, עמ' 9.
- 43 בחירתו של דונלד טראמפ אומנם מצביעה לכאורה על היחלשות התפיסה הליברלית, אולם קשה להעריך אם זו מגמה שתימשך לאורך זמן. מעבר לכך, הערכים הליברליים מוטמעים בשיטה האמריקאית, אשר פעמים רבות קושרת את ידי הנשיא כאשר הוא מנסה לפעול בניגוד לערכים אלה. ראו לדוגמה: Alex Wagner, "Trump Battles Constraints on His Power", *The Atlantic*, November 10, 2017, <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2017/11/trump-battles-constraints-on-his-power/545486/>